

DE KARAKTERISERING VAN ELECTRA: EEN TAALKUNDIGE BENADERING

VCN Nazomerconferentie — Nunspeet, 16 september 2016

Evert van Emde Boas (evert.vanemdeboas@classics.ox.ac.uk)

I OPVATTINGEN OVER ELECTRA

(1) De *communis opinio*:

- ‘... eine verdorbene Seele ...’ (Wilamowitz 1883: 230)
- ‘... the bitter, self-pitying, sharp-tongued virago ...’ (Conacher 1967: 205)
- ‘ELECTRA: a monomaniacal harridan, victim of sexual jealousy of her mother, who feels more sorry for herself than her dead father or exiled brother and bullies her reluctant brother into committing matricide . . .’ (Luschnig 2013)

Tegengeluiden in bijv. Zeitlin 1970, Micheline 1987, het commentaar van Cropp (1988, 2013), en het sterkst in Lloyd 1986 (‘plausible and sympathetic’).

(2) In de examenbundels:

- ‘Elektra heeft veel te verduren: haar moeder heeft haar vader gedood, de nieuwe man van haar moeder he[e]ft haar uitgehuwelijkt en verbannen naar het platteland, en ze voelt zich helemaal alleen omdat haar broer op de vlucht is. Elektra voelt een zeer grote affectie voor haar vader, die ze idealiseert; voor haar moeder en Aigisthos koestert ze een diepe haat ... Elektra is mede door haar rouw uiterst sterk en vastberaden; ze heeft een zwart-wit-kijk op de wereld die een jonge, bijna puberale geest verraadt.’ (Verheij et al. 2016a: 44)
 - ‘Zoals je zelf hebt kunnen constateren wordt Euripides’ Electra gedreven door een allesoverheersende wraakzucht. De moord op haar bewonderde vader en de daarop volgende verwaarlozing door haar moeder hebben er voor gezorgd dat ze zich permanent een slachtoffer voelt. Ze klaagt doorlopend over haar ellendige lot, het onrecht dat haar vader is aangedaan, haar armoede, de akelige bejegening door haar ... moeder en stiefvader. ... Alleen het denken aan de wraak die ze met haar broer zal nemen, houdt haar overeind, lijkt het wel.’ (Artz et al. 2016: 167)
-

II TAALKUNDIGE BENADERINGEN (I): BELEEFDHEID EN ONBELEEFDHEID

Theorie

(3) (On)beleefdheid in de taalkunde:

- Het meest invloedrijke model is dat van Brown en Levinson (1978, 1987). In het Nederlands weergegeven in bijv. Huls 2001. Zie voor terechte kritiek op het model o.a. Watts 2003, Kádár & Haugh 2013.
- Onbeleefdheidsonderzoek: Bousfield 2008, Culpeper 2011.
- Toepassing op Griekse tragedie: o.a. Lloyd 2006, 2009, Catrambone 2016, van Emde Boas 2017.

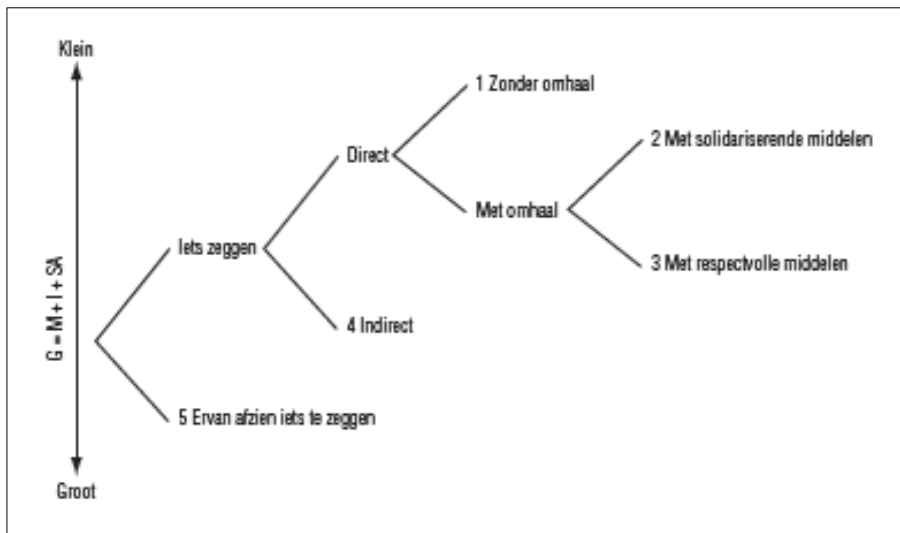
(4) Het sleutelbegrip: *gezicht* (Eng. *face*, als in ‘gezichtverlies’), als technische term ontleend aan het werk van socioloog Erving Goffmann: het publieke imago van zichzelf dat gesprekspartners in hun interacties overeind willen houden. Brown en Levinson zien gezicht als een tweeledige basisbehoefte (formuleringen uit Huls 2001: 16):

- *negatief gezicht* (Eng. *negative face*): ‘Enerzijds hebben mensen behoefte aan een eigen domein. Ze willen in hun vrijheid gerespecteerd worden en onafhankelijk zijn.’
- *positief gezicht* (Eng. *positive face*): ‘Anderzijds kunnen ze zich in volledig isolement niet als mens ontplooiën. Ze hebben ook behoefte aan sympathie en betrokkenheid. Ze willen aardig gevonden worden.

(5) Gezicht wordt in menselijke interactie voortdurend ondermijnd door *gezichtsbedreigende handelingen* (*Face-threatening acts, FTA*), die op hun beurt weer kunnen worden verzacht door talige beleefdheid, in de vorm van:

- *positieve beleefdheid* (Eng. *positive politeness*), d.w.z. het gebruik van solidariserende middelen: vriendschapstermen (“m’n beste”, “lieverd”, enz.) uitdrukkingen van sympathie en bewondering (“jij bent hier heel goed in”), inclusiviteit, overeenstemming, enz.
- *negatieve beleefdheid* (Eng. *negative politeness*), d.w.z. het gebruik van respectvolle middelen: verontschuldiging (“pardon”), uitdrukkingen van eerbied (“meneer”, “u”), minimalisering van de FTA, conventionele indirectheid (“Kunt u het zout doorgeven?”), enz.
- *indirecte beleefdheid*, ‘met omhaal’ (Eng. *off-record strategies*): indirecte en/of ambigue taaluitingen van de FTA, die de hoorder een ‘ontsnappingsroute’ geven (“Het is hier best koud”, “Als die deur open staat tocht het hier altijd”).

(6) Een ordening van beleefdheidsstrategieën:

Uit Huls 2001: 30 (op basis van Brown & Levinson 1987: 60). G = gewicht van de gezichtsbedreiging; M = machtsverhouding tussen spreker en hoorder; I = inbreuk van de handeling op zich; SA = sociale afstand tussen spreker en hoorder.

Toepassing

(7) *Electra* 54-78 (Electra en de boer):

ΗΛ. ὦ νύξ μέλαινα, χρυσέων ἄστρον τροφέ,
ἐν ἧ τόδ' ἄγγος τῷδ' ἐφεδρεῦδον κάρᾳ
φέρουσα πηγὰς ποταμίας μετέρχομαι —
οὐ δὴ τι χρείας ἐς τοσόνδ' ἀφιγμένη,
ἀλλ' ὡς ὕβριν δεῖξωμεν Αἰγίσθου θεοῖς —
γόους τ' ἀφίημ' αἰθέρ' ἐς μέγαν πατρί.
ἢ γὰρ πανώλης Τυνδαρίς, μήτηρ ἐμή,
ἐξέβαλέ μ' οἴκων, χάριτα τιθεμένη πόσει·
τεκοῦσα δ' ἄλλους παῖδας Αἰγίσθου πάρα
πάρεργ' Ὀρέστην κάμῃ ποιεῖται δόμων.

ΑΥ. τί γὰρ τάδ', ὦ δύστην', ἐμὴν μοχθεῖς χάριν
πόνους ἔχουσα, πρόσθεν εὖ τεθραμμένη,
καὶ ταῦτ' ἐμοῦ λέγοντος οὐκ ἀφίστασαι;

ΗΛ. ἐγὼ σ' ἴσον θεοῖσιν ἠγοῦμαι φίλον·
ἐν τοῖς ἐμοῖς γὰρ οὐκ ἐνύβρισας κακοῖς.
μεγάλη δὲ θνητοῖς μοῖρα συμφορᾶς κακῆς
ἰατρὸν εὐρεῖν, ὡς ἐγὼ σὲ λαμβάνω.
δεῖ δὴ με κάκέλευστον εἰς ὅσον σθένω
μόχθου ἴκικουφίζουσαν, ὡς ῥᾶον φέρης,
συνεκκομίζειν σοι πόνους. ἄλις δ' ἔχεις
τάξωθεν ἔργα· τὰν δόμοις δ' ἡμᾶς χρεῶν
ἐξευτρεπίζειν. εἰσιόντι δ' ἐργάτη
θύραθεν ἢ δὴ τᾶνδον εὐρίσκειν καλῶς.

ΑΥ. εἴ τοι δοκεῖ σοι, στεῖχε· καὶ γὰρ οὐ πρόσω
πηγαὶ μελάθρων τῶνδ'.

55 *El.* Nacht, voedster van de gouden sterren,
waarin ik met deze kan staand op mijn hoofd
water ga halen uit de rivier — niet omdat ik zo
behoefstig ben, maar om de brutaliteit van
Aegisthus aan de goden te demonstreren — en
klaagzangen voor mijn vader uitstort tot de
wijdse hemel. Want mijn moeder, de
verderflijke dochter van Tyndareus, heeft me
60 verbannen uit het huis, als gunst aan haar
echtgenoot. En door andere kinderen aan
Aegisthus te baren berooft ze Orestes en mij
van onze status in het paleis.

Bo. Waarom dan, arme vrouw, draag je deze
last voor mij, ploeterend terwijl je van huis uit
zo vooraanstaand bent opgevoed, en hou je
niet op ook al vraag ik je dat te doen?

El. Ik beschouw je als gelijk aan de goden door
je vriendschap. Want in mijn ellende heb je
geen schandelijk gedrag vertoond. Het is een
groot goed om een verzachter van een ellendig
lot te vinden, zoals ik jou tref. Ik moet je dan
ook, ook als je er niet om vraagt, helpen bij je
werk voorzover ik dat kan, door je last te
verlichten zodat jij hem makkelijker kunt
dragen. Jij hebt al genoeg werk buitenshuis.
75 Wat er binnen moet gebeuren is aan mij om te
verzorgen. Voor een werkmans is het
aangenaam om wanneer hij thuiskomt de
situatie binnenshuis in orde aan te treffen.

Bo. Nou, als jij het wil, ga dan maar. De rivier is
ook niet zo ver van dit huis.

(8) Een analyse in termen van taalkundige beleefdheidsleer:

- De beurt 64-6 van de Boer is een *gezichtsbedreigende handeling* (N.B. ἐμοῦ λέγοντος en de negatieve formulering οὐκ ἀφίστασαι), die wordt verzacht door uitdrukkingen van sympathie (ὦ δύστην') en de buitengewoon omslachtige formulering in de vorm van een vraag (een *off-record* strategie).
- De reactie van Electra (67-76) bedreigt op zijn beurt het gezicht van de Boer (zijn verzoek/klacht wordt niet ingewilligd), maar is omkleed met uitvoerige *positieve beleefdheid* (m.n. 67-70, ook in 73-6) en *negatieve beleefdheid* (71-6).

(9) Is de vraag van de boer al beantwoord? Zijn 57-8 en 71-3 in conflict?

- Denniston 1939 *ad* 64-6: 'Electra has given the answer herself at 57-9. But the Farmer was not on stage then, and he is not a good enough psychologist to guess the solution.' En *ad* 71-3: 'Not strictly consistent with 57-9. Electra's motives are, in fact, mixed.'
- Verheij et al. 2016a: 59: 'Volgens sommige commentaren kan de Boer Elektra's woorden niet gehoord hebben en is hij misschien even teruggedaan de boerderij in, anders zou hij deze vraag niet gesteld hebben' ... 'Hoe kun je de opmerking van de Boer verklaren als hij wel degelijk heeft gehoord wat Elektra zei?'
Antwoord in Verheij et al. 2016b: 4: 'Dan is het eigenlijk niet echt een vraag naar een reden, maar een (kennelijk herhaald) verzoek om op te houden met het werk.'
- Electra's merkwaardige gebruik van de door de boer geboden ruimte (de 'out'): ἀκέλευστον (71).
- Cropp 2013 *ad* 54-81: 'The reasons she offers for her toil ... are not so much contradictory as on different levels: on one level her isolation in grief and humiliation, on the other her participation in a mundane life where the Peasant himself assumes that she toils 'for my sake' (64), just as the Chorus will expect her to share their activities.'

(10) *Electra* 171-200 (Electra en het koor, vertaling Artz et al. 2016, licht bewerkt):

XO.	... νῦν τριταί- αν καρύσσουσιν θυσίαν Ἀργεῖοι, πᾶσαι δὲ παρ' Ἡ- ραν μέλλουσιν παρθενικαὶ στείχειν.		Ko. ... de stad kondigt voor de dag na morgen een offerfeest aan. Alle meisjes zijn van plan naar Hera's tempel te gaan
ΗΛ.	οὐκ ἐπ' ἀγλαΐαις, φίλαι, θυμὸν οὐδ' ἐπὶ χρυσεοῖς ὄρμοις ἐκπεπόμεναι τάλαιν', οὐδὲ στᾶσα χοροῖς Ἀργείαις ἅμα νύμφαις εἰλικτὸν κρούσω πόδ' ἐμόν. ...	175	<i>El.</i> Niet voor schittering, vriendinnen, of voor kettingen van goud, raakt mijn arme hart in vuur. Ik zal geen dansend koor met Argos' bruiden vormen, stampend met mijn voeten draaien. ...
XO.	μεγάλα θεός· ἀλλ' ἴθι καὶ παρ' ἐμοῦ χρήσαι πολύπηνα φάρεα δῦναι, χρῦσεά τε χαρίσιν προσθήματ' ἀγλαΐας. δοκεῖς τοῖσι σοῖς δακρύοις μὴ τιμῶσα θεοῦς, κρατή- σειν ἐχθρῶν; οὗτοι στοναχαῖς, ἀλλ' εὐχαῖσι θεοῦς σεβί- ζουσ' ἕξεις εὐαμερίαν, ᾧ παῖ. ΗΛ.	190	Ko. De godin is groot, dus kom, leen toch van mij en hul u in een fijn geweven mantel, met sieraden van goud die schoonheid laten schitteren. Dacht u soms door tranen uw vijand te verslaan, als u de goden niet vereert? Niet door kreunen, niet door klagen, maar door plechtige gebeden zul je voorspoed vinden, kind. <i>El.</i> Geen enkele god slaat acht op de stem van het wanhopige kind of de vroegere offers van vader.
ΗΛ.	οὐδεὶς θεῶν ἐνοπᾶς κλύει τᾶς δυσδαίμονος, οὐ παλαι- ῶν πατρὸς σφαγιασμένων.	200	

(11) Analyse:

- 173-4 is een (indirecte) uitnodiging door het koor; de afwijzing daarvan bedreigt het gezicht van het koor, maar wordt door Electra wel ingekleed met *positieve beleefdheid* (φίλοι) en indirectheid.
- Ook het koor blijft het gezicht van Electra ondersteunen, zelfs wanneer ze kritiek leveren op haar gedrag (193-7): N.B. o.a. de aanspreekvorm ὦ παῖ, de formulering van de kritiek in de vorm van een vraag (δοκεῖς), en het bieden van een optimistisch alternatief (ἔξεις εὐαμερίαν).

(12) Het koor biedt Electra een jurk aan om te lenen: ‘as if that was the real trouble!’ (Grube 1941: 301).

(13) De gangbare lezing van deze scènes:

- Conacher 1967: 205: ‘Electra’s complaint about carrying water (55 ff.) is immediately shown up by her gentle peasant-husband who says, first, that he has told her not to do it (64–66), and second, that it’s a very slight labour in any case (77–78). Electra’s complaint of lack of raiment for the feast to which the Chorus bids her is immediately shown up by her refusal of glorious clothes the Chorus offers. In both cases, it is the chance of self-martyrdom which Electra is seizing, and besides (as the Chorus observes of Electra’s refusal) Electra would rather moan than pray (193-95).’

III TAALKUNDIGE BENADERINGEN (II): CONVERSATIEANALYSE

Theorie

(14) Conversatieanalyse:

- Als discipline ontwikkeld door Sacks (zijn lezingen in Jefferson 1992); zie o.a. verder Sacks et al. 1974, Schegloff 2007, Sidnell & Stivers 2012. Nederlandse introductie: Mazeland 2003.
- Toepassing op Griekse tragedie: Schuren 2014, Bonifazi et al. 2016, van Emde Boas 2017, te verschijnen.

(15) Sequentiële organisatie (Eng. *sequence organization*) in aangrenzende paren (Eng. *adjacency pairs*)

a.	<i>Jan</i> : Hoe laat is het?	VRAAG — <i>eerste paardeel</i> (Eng. <i>first pair part, FPP</i>)
	<i>Joke</i> : Drie uur.	ANTWOORD — <i>tweede paardeel</i> (Eng. <i>second pair part, SPP</i>)
b.	<i>Jan</i> : Heb je zin om mee uit eten te gaan?	UITNODIGING — <i>eerste paardeel</i>
	<i>Joke</i> : Ja graag.	AANVAARDING — <i>tweede paardeel</i>

(16) Preferentieorganisatie (Eng. *preference organization*)

a.	<i>Jan</i> : Heb je zin om mee uit eten te gaan?	UITNODIGING
	<i>Joke</i> : Ja graag.	AANVAARDING — <i>geprefereerd</i> (Eng. <i>preferred</i>)

- b. *Jan*: Heb je zin om mee uit eten te gaan? UITNODIGING
Joke: Nou, ehm, ik heb nogal veel werk. AFWIJZING — *gedisprefererd* (Eng. *dispreferred*)
 ‘Preferentie’ is hier bedoeld als een structureel (niet een psychologisch) principe: een eerste paardeel projecteert een bepaald ‘project’, en gespreksbijdragen die het succes van dat project bevorderen hebben een voorkeursstatus. Gedisprefererde beurten gaan veelal gepaard met omhaal, uitstel, enz.

(17) Types aangrenzende paren:

<i>Eerste paardeel</i>	<i>Tweede paardeel</i>	
	<i>Geprefereerd</i>	<i>Gedisprefererd</i>
begroeting	begroeting	
aanroep	antwoord	
verzoek	inwilliging	weigering
aanbod/uitnodiging/voorstel	aanvaarding	weigering
inschatting	instemming	ontkenning
vraag	antwoord	onverwacht antwoord, non-antwoord
beschuldiging	ontkenning	admissie

(gebaseerd op Sidnell & Stivers 2012: 192 en Levinson 1983)

(18) Sequentie-expansies (Eng. *expansions*):

Pre-expansie (Eng. *pre-expansion*):

- a. *Jan*: Heb je al plannen voor vanavond? VRAAG — 1’ (pre-expansie)
Joke: Nee, hoezo? ANTWOORD — 2’ (pre-expansie)
Jan: Zin om uit eten te gaan? UITNODIGING — 1 (basispaar)
Joke: Ja, lijkt me leuk. AANVAARDING — 2 (basispaar)

Insertie-expansie (Eng. *insert expansion*):

- b. *Jan*: Zin om uit eten te gaan? UITNODIGING — 1 (basispaar)
Joke: Hoe laat gaan jullie? VRAAG — 1’ (insertie-expansie)
Jan: Half acht. ANTWOORD — 2’ (insertie-expansie)
Joke: Perfect, leuk, ik ga mee. AANVAARDING — 2 (basispaar)

Postexpansie (Eng. *post-expansion*):

- c. *Jaap*: Zin om naar de film te gaan? UITNODIGING — 1 (basispaar)
Joke: Ik ben gisteren al geweest, sorry. WEIGERING — 2 (basispaar)
Jaap: Weet je het zeker? VRAAG/UITNODIGING — 1’ (postexpansie)
Joke: Nou, vooruit, ik ga mee. ANTWOORD/AANV. — 2’ (postexpansie)

In dit laatste voorbeeld is de expansie gericht op *herstel* (Eng. *repair*), een zeer gangbare activiteit in gesprekken.

Toepassing

(19) *Electra* 1123-32 (*Electra* en *Clytemnestra*):

- ΗΛ. ἤκουσας, οἶμαι, τῶν ἐμῶν λοχευμάτων·
τούτων ὑπερ μοι θύσον (οὐ γὰρ οἶδ' ἐγώ)
δεκάτη σελήνη παιδὸς ὡς νομίζεται·
τρίβων γὰρ οὐκ εἶμι, ἄτοκος οὖσ' ἐν τῷ πάρος. VERZOEK (*basispaar*)
- ΚΛ. ἄλλης τόδ' ἔργον, ἢ σ' ἔλυσεν ἐκ τόκων. —VRAAG (*insertie 1*)
- ΗΛ. αὐτὴ ῥόχευον κᾶτεκον μόνη βρέφος. —ANTWOORD (*insertie 1*)
- ΚΛ. οὕτως ἀγείτων οἶκος ἴδρυται φίλων; ——VRAAG (*insertie 2*)*
- ΗΛ. πένητας οὐδεὶς βούλεται κτᾶσθαι φίλους. ——ANTWOORD (*insertie 2*)*
- ΚΛ. ἀλλ' εἶμι, παιδὸς ἀριθμὸν ὡς τελεσφόρον
θύσω θεοῖσι. ... INWILLIGING (*basispaar*)
(*misschien beter gezien als
postexpansie bij *insertie 1*)

(20) *Electra* 237-43 (*Electra* en de 'vreemdeling' (*Orestes*)):

- ΗΛ. λόγον δὲ δὴ τίν' ἦλθες ἐκ κείνου φέρων;
ΟΡ. εἰ ζῆς, ὅπως τε ζῶσα συμφορᾶς ἔχεις. VRAAG (*basispaar*)
- ΗΛ. οὐκουν ὀρᾶς μου πρῶτον ὡς ζηρὸν δέμας; — *insertie 1*
- ΟΡ. λύπαις γε συντετηκός, ὥστε με στένειν. — *insertie 1*
- ΗΛ. καὶ κρᾶτα πλόκαμόν τ' ἐσκυθισμένον ζυρῶ; — *insertie 2*
- ΟΡ. δάκνει σ' ἀδελφὸς ὃ τε θανῶν ἴσως πατήρ. — *insertie 2*
- ΗΛ. οἶμοι, τί γὰρ μοι τῶνδ' ἐστὶ φίλτερον;

(21) *Electra* 274-5:

- ΟΡ. τί δὴτ' Ὀρέστης πρὸς τόδ', Ἄργος ἦν μόλη; VRAAG (*basispaar*)
- ΗΛ. ἦρου τόδ'; αἰσχρὸν γ' εἶπας· οὐ γὰρ νῦν ἀκμή; — *insertie* (+ *antwoord*)

- 1125 *El.* U heeft meen ik gehoord over mijn bevalling. Voltrek daarvoor alstublieft een tiende-nacht-offer voor het kind, volgens gebruik: ik weet niet hoe dat moet. Want ik ben onervaren, aangezien ik eerder nog geen kinderen had.
Cl. Iemand anders hoort dat te doen, je vroedvrouw.
El. Ik heb zelf mijn bevalling begeleid, en in mijn eentje mijn kind gebaad.
Cl. Is dit huis dan zo zonder bevriende burenen?
- 1130 *El.* Niemand wil arme mensen als vrienden.
Cl. Goed dan, ik ga, om het vereiste offer aan de goden te brengen voor het kind.

- El.* En welk bericht brengt u dan van hem?
Or. Hij wil weten of u leeft, en zoja, in wat voor toestand.
El. Ziet u niet hoe uitgeteerd mijn lichaam is?
Or. Verweerd door leed: het grijpt me aan.
- 240 *El.* En hoe mijn hoofdhaar is geschoren?
Or. Het lot van uw broer, en de dood van uw vader kwellen u wellicht.
El. Ach! Inderdaad, want wat is mij liever dan zij?

- Or.* Wat moet Orestes hier dan aan doen, als hij naar Argos komt?
275 *El.* Vraagt u dat? Een schandelijke vraag: is nu niet het ideale moment?

IV GECITEERDE WERKEN

- Artz, R., A. van den Bergh & I. J. F. de Jong. 2016. *Electra: Een tragedie van Euripides*. Houten.
- Bonifazi, A., M. de Kreij & A. Drummen. 2016. *Particles in Ancient Greek Discourse: Five Volumes Exploring Particle Use Across Genres*. Washington, DC.
- Bousfield, D. 2008. *Impoliteness in Interaction*. Amsterdam.
- Brown, P. & S. C. Levinson. 1978. 'Universals in Language Usage: Politeness Phenomena', in E. Goody (ed.), *Questions and Politeness*, 56–289. Cambridge.
- Brown, P. & S. C. Levinson. 1987. *Politeness: Some Universals in Language Use*, 2nd ed. Cambridge.
- Catrambone, M. 2016. 'Off-Record Politeness in Sophocles: The Patterned Dialogues of Female Characters', *Journal of Politeness Research* 12.2, 173–95.
- Conacher, D. J. 1967. *Euripidean Drama*. Toronto.
- Cropp, M. J., ed. 1988. *Euripides: Electra*. Warminster.
- Cropp, M. J., ed. 2013. *Euripides: Electra*, herziene uitgave. Oxford.
- Culpeper, J. 2011. *Impoliteness: Using Language to Cause Offence*. Cambridge.
- Denniston, J. D., ed. 1939. *Euripides: Electra*. Oxford.
- van Emde Boas, E. H. 2017 (te verschijnen 1 jan.). *Language and Character in Euripides' Electra*. Oxford.
- van Emde Boas, E. H. Te verschijnen. 'Analyzing Agamemnon: Conversation Analysis and Particles in Greek Tragic Dialogue', *Classical Philology*.
- Grube, G. M. A. 1941. *The Drama of Euripides*. London.
- Huls, E. 2001. *Dilemma's in menselijke interactie*. Utrecht.
- Jefferson, G. 1992. *Harvey Sacks: Lectures on Conversation*. Oxford.
- Kádár, D. Z. & M. Haugh. 2013. *Understanding Politeness*. Cambridge.
- Levinson, S. C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge.
- Lloyd, M. A. 1986. 'Realism and Character in Euripides' *Electra*', *Phoenix* 40.1, 1–19.
- Lloyd, M. A. 2006. 'Sophocles in the Light of Face-Threat Politeness Theory', in I. J. F. de Jong & A. Rijksbaron (eds.), *Sophocles and the Greek Language: Aspects of Diction, Syntax and Pragmatics*, 225–40. Leiden.
- Lloyd, M. A. 2009. 'The Language of the Gods: Politeness in the Prologue of the Troades', in J. R. C. Cousland & J. R. Hume (eds.), *The Play of Texts and Fragments: Essays in Honour of Martin Cropp*, 183–92. Leiden.
- Luschnig, C. A. E. 2013. 'Euripides: Electra', in H. M. Roisman (ed.), *Encyclopedia of Greek Tragedy*, 378–84. Chichester.
- Mazeland, H. 2003. *Inleiding in de conversatieanalyse*. Bussum.
- Michelini, A. N. 1987. *Euripides and the Tragic Tradition*. Madison.
- Sacks, H., E. A. Schegloff & G. Jefferson. 1974. 'A Simplest Systematics for the Organization of Turn-Taking for Conversation', *Language* 50, 696–735.
- Schegloff, E. A. 2007. *Sequence Organization in Interaction: A Primer in Conversation Analysis I*. Cambridge.
- Schuren, L. 2014. *Shared Storytelling in Euripidean Stichomythia*. Leiden.
- Sidnell, J. & T. Stivers, eds. 2012. *The Handbook of Conversation Analysis*. Chichester.
- Verheij, H., H. Koning & S. Veenman. 2016a. *Euripides: Elektra. Leerlingenboek*. Leeuwarden.
- Verheij, H., H. Koning & S. Veenman. 2016b. *Euripides: Elektra. Docentenboek*. Leeuwarden.
- Watts, R. J. 2003. *Politeness*. Cambridge.
- von Wilamowitz, U. 1883. 'Die beiden Elektren', *Hermes* 18, 214–63.
- Zeitlin, F. I. 1970. 'The Argive Festival of Hera and Euripides' *Electra*', *American Journal of Philology* 101, 645–69.